

ศึกษาวิเคราะห์การอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์และแบบเอกเทศ

An analytical study of vertical and horizontal explanations of Iddhipada

มนตรี วิวัฒน์สุข

โปรแกรมวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม
Montree_jnu@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยพื้นฐานด้วยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพขั้นนี้ดำเนินการเพื่อศึกษาวิเคราะห์ข้อธรรมและกระบวนการของอิทธิบาททั้งแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง และแบบเอกเทศ/แนวนอน เพื่อสังเคราะห์และสร้างแบบในการอธิบายอิทธิบาททั้งสองแบบ และเพื่อเสนอแนวทางในการประยุกต์ใช้ในการทำงานและเป็นฐานในการวิจัยต่อยอด หลักการของอิทธิบาทได้จากหลักฐานปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก และอรรถกถา ส่วนการวิเคราะห์ได้จากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 9 คน

ข้อค้นพบที่สำคัญ 2 ประการ คือ ความถูกต้องของอิทธิบาททั้งสองแบบ โดยแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง ถูกต้องโดยเน้นอรรถะเป็นสำคัญ เหมาะสำหรับผู้ที่ยังมีอิทธิบาทไม่สมบูรณ์ และรูปแบบที่เหมาะสม คือ ลูกคู้ม ส่วนอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอน ถูกต้องโดยเน้นพยัญชนะเป็นสำคัญ เหมาะสำหรับผู้ที่มีอิทธิบาทสมบูรณ์แล้ว และรูปแบบที่เหมาะสม คือ การนั่งสมาธิ อีกประการหนึ่งคือความเป็นไปได้ของกระบวนการแห่งอิทธิบาทแบบเอกเทศจะมีได้ในกรณีของวิริยอิทธิบาทเท่านั้น

ประเด็นที่ควรศึกษาต่อไปคือการวิจัยเชิงปริมาณเพื่อชี้ให้เห็นว่า อิทธิบาทแบบใดที่เหมาะสมกับคนส่วนใหญ่ และการสร้างให้มีอิทธิบาทสมบูรณ์นั้นมีกระบวนการอย่างไร

คำสำคัญ: อิทธิบาท การอธิบายแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง การอธิบายแบบเอกเทศ/แนวนอน

Abstract

This basic research which is based on qualitative research method is for analytical study of the related/vertical and separated/horizontal explanation of Iddhipada, for synthesis and constructing the models of both, and for presenting its application and further research. The principle and analyze of Iddhipada is derived from the primary sources: Pali canon and commentaries, and nine specialists' interview respectively.

There are two key findings. First is about the possibility of both explanations. The former is significantly based on the content explanation suited to the beginners with the model of "clock strikers". On the other hand, the latter is based on literal explanation suited to the developed one with the model of "sitting meditation posture". Second, the separated/horizontal explanation is possible to the Viriya Iddhipada only.

The quantitative research is what to be done for indicating the popular model and finding out the full-developing process of Iddhipada.

Keywords: Iddhipada, Related/vertical explanation, Separated/horizontal explanation

1. ความนำ

การอธิบายอิทธิบาทในปัจจุบัน โดยมากเป็นการอธิบายตามลำดับ คือ อธิบายว่าเมื่อมีฉันทะแล้วก็มีวิริยะ เมื่อมีวิริยะแล้วก็มีจิตตะ เมื่อมีจิตตะแล้วก็มีวิมังสา เมื่อมีข้อธรรมทั้ง 4 ครบแล้วจะทำให้ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ทำ การอธิบายอิทธิบาทตามลำดับเช่นนี้ในงานวิจัยนี้เรียกว่า การอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้งผู้ที่อธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์นี้ เช่น พุทธศาสตร์ศึกษา [1] และพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) [2] เป็นต้น

นอกจากการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้งนี้ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช [3] และพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) [4] ได้อธิบายอิทธิบาทอีกแนวหนึ่ง ซึ่งในงานวิจัยนี้เรียกว่า การอธิบายแบบเอกเทศ/แนวนอน ซึ่งถือว่าข้อธรรมในอิทธิบาทไม่ได้เกิดขึ้นตามลำดับเท่านั้น แต่ข้อธรรมใดเกิดก่อนก็ได้ แต่ละข้อมีกระบวนการธรรมที่สมบูรณ์ในตัวเอง เมื่อกระบวนการของแต่ละข้อเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์แล้วจะนำไปสู่ความสำเร็จ

ข้อสังเกตที่ได้คือ การอธิบายแบบแรกไม่มีคำอธิบายโดยตรงในพระไตรปิฎกเป็นฐานรองรับ แต่กลับมีการนำมาอธิบายอย่างกว้างขวาง ส่วนการอธิบายแบบที่สองมีในพระไตรปิฎก เช่น ฉันทสูตร พระไตรปิฎกเล่มที่ 19 ข้อ 1150-1153 หน้า 280-281 [5] เป็นต้น แต่กลับไม่มีการนำมาอธิบายอย่างกว้างขวาง

ข้อสังเกตนี้แสดงให้เห็น 2 ประการ ได้แก่ 1) ผู้อธิบายอิทธิบาท ไม่ได้ศึกษาพระไตรปิฎกหรือศึกษาแต่ไม่เข้าใจ จึงไม่อธิบายอิทธิบาทตามนัยที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และ 2) ผู้อธิบายอิทธิบาท มีความรู้พระไตรปิฎกเป็นอย่างดี แต่การอธิบายอิทธิบาทตามแนวในพระไตรปิฎก ไม่สามารถอธิบายให้เห็นได้ว่า นำไปสู่ความสำเร็จได้อย่างไร จึงอธิบายอิทธิบาทแบบประยุกต์ขึ้นใหม่

หากนัยประการที่ 1 ตามข้อสังเกตเป็นจริง ย่อมแสดงให้เห็นถึงภาวะวิกฤตต่อพระไตรปิฎกว่า ไม่ได้อยู่ในฐานะขอบพระศาสนาของชาวพุทธ ชาวพุทธไม่ได้มีพระไตรปิฎกอยู่ในใจและไม่ยึดเป็นแหล่งอ้างอิงในการอธิบายพุทธธรรม จึงไม่มีการศึกษาอย่างจริงจังจนถึงขั้นไม่มีการศึกษาเลย

หากนัยประการที่ 2 เป็นจริง ย่อมแสดงให้เห็นถึงความล้าสมัย ใช้ไม่ได้อีกต่อไปของหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎก เพราะไม่สามารถอธิบายสภาพการณ์ในปัจจุบันได้ จึงต้องปรับการอธิบายใหม่โดยไม่จำเป็นต้องอธิบายตามนัยที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอีกต่อไป

นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอรายงานเบื้องต้น (preliminary communication/report) เรื่อง อิทธิบาท: ศาสตร์แห่งความสำเร็จ (Iddhipada: science of success) ต่อที่ประชุมวิชาการมหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ครั้งที่ 1 ในวันที่ 23 ตุลาคม 2551 โดยได้เสนอการอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอนตามนัยที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ที่ประชุมได้มีความเห็นเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) ไม่เข้าใจการนำเสนอ 2) เป็นเรื่องใหม่ที่ควรทำวิจัยให้ลึกซึ้งต่อไปว่าข้อธรรมและกระบวนการของอิทธิบาทแท้จริงเป็นอย่างไร และ 3) อิทธิบาทไม่ใช่ศาสตร์แห่งความสำเร็จเพราะพิสูจน์ไม่ได้ และแม้ไม่มีอิทธิบาทก็ประสบความสำเร็จได้ [6] อนึ่ง ในงานประชุมวิชาการระดับนานาชาติครั้งที่ 3 ในระหว่างวันที่ 8 – 10 มกราคม 2554 ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วังน้อย ที่ประชุมได้มีความเห็นต่อการนำเสนอความก้าวหน้าของงานวิจัยในประเด็นการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์และแบบเอกเทศ เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) การอธิบายแบบเดิมสมบูรณ์อยู่แล้ว การนำเสนอการอธิบายแบบใหม่ไม่ก่อประโยชน์อันใด 2) การอธิบายอิทธิบาทแบบใหม่ต้องนำไปสู่ผลสำเร็จใหม่ หากอธิบายแบบใหม่แต่ยังไม่นำไปสู่ผลสำเร็จเดิม ก็ไม่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงอันใด และ 3) การวิจัยควรนำเสนอความเป็นไปได้หรือสิ่งใหม่หรือแนวทางใหม่ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้กำลังกระทำอยู่

จากเหตุการณ์ในนี้ผนวกกับข้อสังเกตข้างต้นแสดงให้เห็นว่า อิทธิบาทที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ กำลังถูกท้าทายจากงานวิชาการ ซึ่งถือว่าเป็นได้ทั้งวิกฤตและโอกาสที่จะทำการศึกษาอิทธิบาท

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง และแบบเอกเทศ/แนวนอน มีดังต่อไปนี้

2.1 อิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) [7] กล่าวว่า ความจริงอิทธิบาท 4 อย่างนี้ เกื้อกูลกันและมักมาด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะ มีใจรักแล้วก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียรแล้วก็เอาใจจดจ่อใส่ใจอยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง แต่ที่แยกพิจารณาแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่น เป็นใหญ่เป็นตัวนำ ชักจูงข้ออื่นๆ ในแต่ละกรณี

นัยที่อยู่ในความข้างต้นสรุปได้ว่า อิทธิบาทแต่ละข้อเกิดขึ้นสัมพันธ์กันตามลำดับ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา เพราะเหตุที่พระธรรมปิฎกมีทัศนะว่าอิทธิบาททุกข้อเกี่ยวพันกัน ทำให้การอธิบายข้อธรรมในอิทธิบาทของท่านมีลักษณะเป็นปัจจัยต่อกัน เห็นได้จากคำอธิบายในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ [8] และพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม [9] ดังต่อไปนี้

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ให้ความหมายข้อธรรมในอิทธิบาทไว้ว่า 1) ฉันทะ ได้แก่ ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น 2) วิริยะ ความพอใจสิ่งนั้น 3) จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น 4) วิมังสา ความพิจารณาใคร่ครวหาเหตุผลในสิ่งนั้น จำง่าย ๆ ว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาใจฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ให้ความหมายไว้ว่า 1) ฉันทะความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอและปรารถนาจะทำได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป 2) วิริยะ ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระ ไม่ทอดทิ้ง 3) จิตตะ ความมุ่งไป คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิดเอาใจฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อยล่อยไป อุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ 4) วิมังสา ความไตร่ตรอง หรือ ทดลอง คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง

อิทธิบาทแบบสัมพันธ์หรืออิทธิบาทแนวตั้งเขียนเป็นกระบวนการธรรมได้ดังนี้

ฉันทะ → วิริยะ → จิตตะ → วิมังสา = บาท → อิทธิ

ตามกระบวนการธรรมนี้ ฉันทะทำให้เกิดวิริยะ วิริยะทำให้เกิดจิตตะ จิตตะทำให้เกิดวิมังสา เมื่อเกิดครบทุกข้อธรรมแล้วก็จะไปสู่อิทธิ

อย่างไรก็ตามคำกล่าวของพระธรรมปิฎกข้างต้นมีนัยที่แสดงให้เห็นว่าอิทธิบาทไม่ต้องเกิดเรียงกันก็ได้เพราะท่านใช้คำว่า “มักมาด้วยกัน” และ ลำดับการเกิดที่แสดงไว้นั้นก็ระบุชัดว่าเป็น “ตัวอย่าง” นอกจากนี้ ตอนท้ายท่านกล่าวว่า “แต่ที่แยกพิจารณาแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่น เป็นใหญ่เป็นตัวนำ ชักจูงข้ออื่นๆ ในแต่ละกรณี” ทำให้เข้าใจได้ว่า อิทธิบาทมาด้วยกันทั้งหมดแต่ในขณะเกิดขึ้นจะมีตัวหนึ่งเป็นใหญ่กว่าตัวอื่น

2.2 อิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) [10] ได้วางฐานการอธิบายอิทธิบาทไว้ทั้ง 2 แบบ โดยกล่าวแนวทางการอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอนไว้ว่า อิทธิบาทนั้น พระพุทธเจ้าตรัสสัมพันธ์กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติ ที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โดยนัยนี้จึงมีสมาธิ 4 ข้อสมาธิเหล่านี้ จะเกิดควบคู่ไปด้วยกันกับความเพียรพยายามที่เรียกว่า ปธานสังขาร

นัยที่มีอยู่ในข้อความข้างต้นสรุปได้ดังนี้

1. อิทธิบาทที่เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ
2. สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น
3. สมาธิเหล่านี้เกิดควบคู่ไปด้วยกันกับปธานสังขาร
4. สมาธิปธานสังขาร นำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ

ข้อสรุปทั้ง 4 ประการ เขียนเป็นกระบวนการธรรมได้ดังนี้

1. ฉันทะ → สมาธิ = ฉันทสมาธิ + ปธานสังขาร = บาท → อิทธิ
2. วิริยะ → สมาธิ = วิริยะสมาธิ + ปธานสังขาร = บาท → อิทธิ
3. จิตตะ → สมาธิ = จิตตสมาธิ + ปธานสังขาร = บาท → อิทธิ
4. วิมังสา → สมาธิ = วิมังสาสมาธิ + ปธานสังขาร = บาท → อิทธิ

การอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศหรืออิทธิบาทแนวนอนนี้ มีพระสูตรรองรับไว้หลายสูตร โดยเฉพาะพระสูตรที่มาในสังยุตตนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 19 ข้อที่ 1150 หน้า 343 ที่พระธรรมปิฎกมาอ้างถึงการอธิบายนี้ได้แสดงให้เห็นฐานะและบทบาทของธรรมในอิทธิบาท คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ไว้อย่างชัดเจนว่า “เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ” เท่านั้น และสมาธิที่ประกอบด้วยประธานสังขารจะนำไปสู่ความสำเร็จอีกขั้นหนึ่ง

2.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิตเสนอต่อมหาวิทยาลัยทักษิณ เรื่อง “ศึกษาการนำอิทธิบาท 4 ไปใช้ในการทำงานของพนักงานศูนย์ควบคุมการบินภูเก็ต บริษัท วิทยุการบินแห่งประเทศไทย” บุญมี บุญเยี่ยม [11] ได้ศึกษาและอธิบายอิทธิบาทไว้ค่อนข้างรัดกุม แต่ไม่ครอบคลุม โดยการอ้างคัมภีร์พระไตรปิฎกและปราชญ์ทางพุทธศาสนา รวมทั้งนักวิชาการร่วมสมัยสนับสนุนการอธิบาย จากงานวิจัยนี้นำไปสู่การตั้งข้อสังเกต 3 ประการ คือ

1. แหล่งข้อมูลปฐมภูมิที่ถูกอ้างถึงมีเพียงชิ้นเดียว คือ อิทธิบาทวิภังค์ ที่ปรากฏอยู่ในพระอภิธรรมปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 35 ในขณะที่อิทธิบาทปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจำนวน 28 เล่ม จากพระไตรปิฎก จำนวน 45 เล่ม จึงทำให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่า ข้อมูลที่ได้จากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิเพียงพอหรือไม่ นอกจากนี้ผู้วิจัยยังไม่ได้ให้เหตุผลว่าทำไมจึงเลือกเนื้อหานี้จากพระไตรปิฎก

2. เนื้อหาของอิทธิบาทที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกที่อ้างนั้นไม่มีส่วนใดที่แสดงให้เห็นกระบวนการเกิดของข้อธรรมอิทธิบาทแบบสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปตามลำดับจากฉันทะสู่วิริยะ จากวิริยะสู่จิตตะ จากจิตตะสู่วิมังสา ถึงอย่างนั้นก็ตามบุญมี บุญเยี่ยม [12] ได้กล่าวไว้ในบทที่ 5 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะว่าต้องมีฉันทะเป็นเบื้องต้นก่อน จึงจะสร้างวิริยะ จิตตะ และวิมังสาให้เกิดตามมาได้

ข้อสังเกต คือ ทำไมในเมื่อเนื้อหาของอิทธิบาทแต่ละข้อมีกระบวนการเกิดขึ้นสมบูรณ์ในตัวเอง และไม่มีที่ใดกล่าวถึงการเกิดขึ้นของอิทธิบาทแบบสัมพันธ์ไว้เลย แต่ผู้วิจัยรายนี้ยังสรุปตรงกันข้ามกับแหล่งข้อมูลปฐมภูมิที่อ้าง อาจเพราะผู้วิจัยรายนี้ได้อ้างอิงและสรุปตามคำอธิบายของปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาและนักวิชาการร่วมสมัย แต่การอ้างอิงเช่นนี้ไม่ได้ทำให้การอธิบายอิทธิบาทน่าเชื่อถือมากขึ้นแต่ประการใด เพราะไม่ได้อ้างคัมภีร์ชั้นรองจากพระไตรปิฎก คือ อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์พิเศษ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น เพราะมีหลักอยู่ว่าการวินิจฉัยความถูกต้องของหลักธรรมต้องยืนยันด้วยพระไตรปิฎก หากไม่อ้างพระไตรปิฎกก็ต้องอ้างคัมภีร์ชั้นรองลงมาก่อนการอ้างผลงานร่วมสมัย

3. ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่ควรกล่าวถึง คือ เมื่อบุญมี บุญเยี่ยม ได้อ้างหนังสือพุทธธรรมฉบับขยายความที่รจนาโดย พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) [13] เนื้อหาที่ปรากฏในหน้าที่ถูกอ้างนั้นได้แสดงกระบวนการเกิดของอิทธิบาทไว้ทั้ง 2 แบบ โดยชี้ให้เห็นกระบวนการเกิดขึ้นแต่ละแบบไว้ อย่างชัดเจน (ตามที่กล่าวถึงข้างต้น) แต่ไม่ได้ถูกอ้างถึงหรือแม้แต่ตั้งข้อสังเกตไว้

ข้อสังเกตทั้ง 3 ประการนี้ชี้ให้เห็นถึงความสมเหตุสมผลของข้อสังเกตที่ผู้วิจัยได้ตั้งไว้ช่วงที่ว่าด้วยความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัยว่า สภาพการณ์ในปัจจุบันมีลักษณะ 2 ประการ คือ 1) ผู้อธิบายอิทธิบาท ไม่ได้ศึกษาพระไตรปิฎกหรือศึกษาแต่ไม่เข้าใจ จึงไม่อธิบายอิทธิบาทตามนัยที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก 2) ผู้อธิบายอิทธิบาท มีความรู้ในพระไตรปิฎกเป็นอย่างดี แต่การอธิบายอิทธิบาทตามพระไตรปิฎก ไม่สามารถอธิบายให้เห็นได้ว่านำไปสู่ความสำเร็จได้อย่างไร จึงได้อธิบายอิทธิบาทแบบประยุกต์ขึ้นใหม่

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยที่มีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปนี้ คือ 1) อธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง 2) ไม่ได้อ้างพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรองลง หรือ มีการอ้างอิงที่ไม่ได้ยึดคำอธิบายที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 3) อ้างหนังสือพุทธธรรมที่รจนาโดยพระธรรมปิฎก เพียงเพื่อยืนยันการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้งเท่านั้น โดยไม่ได้อ้างอิงอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอนที่ท่านได้อธิบายไว้

งานวิจัยเหล่านี้ เช่น 1) ปัจจัยทางจิตและสังคมที่เกี่ยวข้องกับประสิทธิภาพการทำงานของตำรวจคอมมานโด กองปราบปราม [14] 2) การบริหารกิจกรรมนักเรียนแบบมีส่วนร่วมระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน ตามหลักอิทธิบาท 4 โรงเรียนบ้านคางอ้อย อ.นาหมื่น จ.น่าน [15] 4) การสังเคราะห์แบบจำลองการสอนวิชาชีพช่างซ่อมจักรยานยนต์ตามหลักอิทธิบาท 4 ของพลทหารในส่วนสนับสนุนกองบัญชาการกองทัพไทย [16] 5) การพัฒนาฉันทะในการเรียนของนักศึกษาระดับปริญญาตรี [17] 6) การประยุกต์ใช้อิทธิบาท 4 ในการปฏิบัติหน้าที่ของบุคลากรสำนักป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย กรุงเทพมหานคร [18] 7) อิทธิพลระหว่างปัจจัยคัดสรร คุณลักษณะที่สอดคล้องกับหลักอิทธิบาท 4 กับพฤติกรรมบริการของพยาบาลวิชาชีพ โรงพยาบาลเอกชน กรุงเทพมหานคร [19] 8) การใช้หลักธรรมอิทธิบาท 4 ในการบริหารงานของผู้บริหารโรงเรียนตามความคิดเห็นของครูโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา ใน กลุ่ม 7 [20] 9) การใช้อิทธิบาท 4 ในการเรียนของ

พระนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย [21] 10) ผลการเปรียบเทียบการให้คำปรึกษาแบบกลุ่มระหว่างทฤษฎีพิจารณาเหตุผล อารมณ์และพฤติกรรม กับแนวพุทธวิธีอิทธิบาท 4 ต่อความสามารถในการเผชิญและฝ่าฟันอุปสรรค ของนักศึกษามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย [22] 11) การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอิทธิบาท 4 กับขันติ – โสรัจจะ เพื่อเป็นแนวทางในการค้นหาบุคลิกภาพธรรมาธิปไตย [23] 12) ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบห้าประการของบุคลิกภาพและความสามารถในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคตามหลักอิทธิบาท 4 ของเจ้าหน้าที่ที่ปฏิบัติงานอยู่ในสำนักประกันสังคม [24] 13) อิทธิพลของอิทธิบาท 4 ที่มีต่อทักษะการเล่นสกีลีคเตอร์เตอร์ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียนบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) [25] 14) คุณภาพชีวิตในการทำงาน อิทธิบาท 4 และความผูกพันต่อองค์กรของพนักงานบริษัทผลิตอุปกรณ์ยานยนต์ [26] 15) การสร้างแบบทดสอบวัดคุณธรรมด้านอิทธิบาท 4 สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 กรุงเทพมหานคร [27] 16) การการประยุกต์หลักอิทธิบาท 4 ไปใช้ในการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนคฤหัสถ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สาขาร้อยเอ็ด [28] 17) การปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท 4 ในการศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระบรมธาตุจตุทิศวิทยา อ.เมือง จ.นครศรีธรรมราช [29] 18) การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสันโดษและอิทธิบาทสี่ เพื่อเป็นแนวทางในการค้นหาบุคลิกภาพธรรมาธิปไตย [30] 19) การพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญโดยใช้หลักอิทธิบาทสี่ วิชา ช 0160 ช่างดอกไม้ประดิษฐ์ เรื่อง การประดิษฐ์ดอกไม้จากไส้หลอด [31] และ 20) การใช้อิทธิบาท 4 ในการบริหารงานบุคคลของผู้บริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมขนาดเล็กแผนกสามัญศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาเชียงใหม่ เขต 4 [32] เป็นต้น

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ข้อธรรมและกระบวนการของอิทธิบาททั้งแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง และ แบบเอกเทศ/แนวนอน
2. เพื่อสังเคราะห์และสร้างแบบ (model) ในการอธิบายอิทธิบาททั้งแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง และ แบบเอกเทศ/แนวนอน
3. เพื่อเสนอแบบ (model) การเกิดขึ้นของอิทธิบาททั้ง 2 แบบ ให้เป็นแนวทางในการนำไปประยุกต์ใช้ในการทำงาน และการวิจัยชนิดต่อไป

4. กรอบแนวคิดของการวิจัย

อิทธิบาทแปลว่าทางแห่งความสำเร็จ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เมื่อประมาณ 2,500 กว่าปีมาแล้ว และยังมีกล่าวถึงในปัจจุบัน ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะอิทธิบาทยังสามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้โดยเฉพาะการอธิบายตามความหมายของศัพท์ว่าเป็นแนวทางการปฏิบัติที่นำไปสู่ความสำเร็จทั้งระดับโลกียะและระดับโลกุตระ แต่การอธิบายดังกล่าวถูกต้องหรือไม่ ผู้ที่จะวินิจฉัยข้อสงสัยนี้ได้คือพระพุทธเจ้าเท่านั้น เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วต้องอาศัยพระธรรมวินัยที่พระองค์ทรงยกให้เป็นพระศาสนาแทนเป็นเครื่องวินิจฉัย และพระธรรมวินัยนั้นถูกบันทึกไว้ในพระไตรปิฎก [33] ดังนั้น อิทธิบาทและความเข้าใจในอิทธิบาทดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันจึงต้องอ้างพระไตรปิฎกมาวินิจฉัยความถูกต้อง

เนื่องจากภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการสั่งสอน คือ ภาษามคธ หรือภาษาบาลี ซึ่งมีนัยที่ลึกซึ้งซึ่งไม่สามารถแปลให้สมบูรณ์ได้ด้วยภาษาอื่นก่อกอบกับสิ่งที่พระองค์ทรงสั่งสอนคือธรรมนั้นมีความลึกซึ้งอยู่แล้วในตัวที่ไม่สามารถเข้าถึงได้ด้วยปริยัติเพียงอย่างเดียว ดังนั้น การจะอธิบายธรรมที่อยู่ในภาษาบาลีให้ครอบคลุมครบถ้วนได้มากที่สุด จึงต้องอาศัยคำอธิบายของผู้รู้ด้านภาษาบาลีพร้อมทั้งผ่านการศึกษาธรรมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติมาเป็นอย่างดี โดยนัยนี้ การอธิบายอิทธิบาทจึงต้องอ้างคัมภีร์ที่รจนาโดยพระอรธกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ และพระอนฎีกาจารย์ รวมทั้งพระอาจารย์และ/หรือคฤหัสถ์ผู้เป็นปราชญ์ด้านพระพุทธศาสนาในยุคต่อๆ มาตามลำดับ จึงจะสามารถสรุปการอธิบายอิทธิบาทได้

ส่วนความเห็นทั่วไปที่ไม่ได้มาจากการศึกษาทั้งปริยัติและปฏิบัติ ถือว่าเป็นอัตโนมติ (ความเห็นส่วนตัว) ซึ่งแม้จะมีปริมาณมากเพียงใด ก็ไม่ถือว่าเป็นสาระในการวินิจฉัยอิทธิบาท แต่จะยังกล่าวถึงทัศนะเหล่านั้นไว้บ้าง เพื่อแสดงให้เห็นสภาพการณ์ความเข้าใจที่มีต่ออิทธิบาทและการนำมาใช้ อันจะเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเข้าใจพุทธธรรมว่าเป็นไปตามพระไตรปิฎกหรือตาม อัตโนมติเท่านั้น ข้อนี้หมายความว่า การปฏิบัติธรรมหรือการศึกษาระบบนั้นผู้ปฏิบัติหรือผู้ศึกษาอาจมีวิธีปฏิบัติหรือวิธีศึกษาได้หลายประการ แต่ไม่ว่าจะใช้วิธีใดต้องมีจุดหมายเดียวกันคือการพัฒนาคนให้เข้าใจและเข้าถึงธรรมข้อนั้นๆ ตามพุทธประสงค์ ไม่ใช่การตั้งธรรมให้ต่ำลงตามธรรมชาติของตนแล้วกำหนดว่านั่นเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง การทำ

ความเข้าใจอิทธิบาทและการนำอิทธิบาทมาใช้ก็เช่นเดียวกันจะยึดเอาความเข้าใจของตนเองมาเป็นเครื่องตัดสินไม่ได้ หากตนยังเป็นชาวพุทธหรืออ้างว่าอิทธิบาทนี้เพราะพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงแสดง จำเป็นต้องอาศัยพระไตรปิฎกเป็นเครื่องวินิจฉัยชี้ขาด

5. ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตด้านเนื้อหา คือ การอธิบายอิทธิบาท 2 แบบ ได้แก่ 1) แบบสัมพันธ์/แนวตั้ง (Related Model, R-Mo) หรือ (Vertical Explanation Model, VEM) ถือว่าอิทธิบาทเกิดขึ้นเรียงตามลำดับ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และ วิมังสา 2) แบบแยกเทศ/แนวนอน (Separated Model, S-Mo) หรือ (Horizontal Explanation Model, HEM) ถือว่าการเกิดขึ้นของอิทธิบาทไม่จำเป็นต้องเกิดตามลำดับ คือ ข้อใดเกิดก่อนก็ได้และเมื่อเกิดแล้วก็มีกระบวนการธรรมสมบูรณ์เป็นของตนเอง

ขอบเขตด้านข้อมูล งานวิจัยแบ่งข้อมูลออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ 1) ข้อมูลเพื่อการวิจัย และ 2) ข้อมูลเพื่อการวินิจฉัย

ข้อมูลเพื่อการวิจัย คือ ข้อมูลที่ได้มาจากแหล่งข้อมูลทั่วไปที่เกี่ยวกับอิทธิบาท ส่วนข้อมูลเพื่อการวินิจฉัย คือ ข้อมูลที่ได้มาจากพระไตรปิฎก ซึ่งพระไตรปิฎกฉบับที่ใช้ในงานวิจัยนี้ คือ “พระไตรปิฎก ประมวลคัมภีร์ และแหล่งค้นพุทธศาสนฉบับคอมพิวเตอร์ (The Computerization of the Pali Canon and Buddhist Reference)” ตามโครงการ “บู๊ตเซอร์” (BUDSIR, Buddhist Scriptures Information Retrieval) หรือพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ ซึ่งเรียกอย่างย่อว่า “BUDSIR VI for Windows” โดยการจัดทำเผยแพร่ของสำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

6. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยพื้นฐาน (basic research) ดำเนินการสร้างทฤษฎีจากข้อมูลที่รวบรวมได้ในระหว่างการวิจัย (grounded theory) โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ตั้งอยู่บนการสืบค้นและการตรวจสอบเอกสาร ข้อมูลที่ได้จะถูกวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (content analysis) ทั้งด้านมโนทัศน์ (concept) และด้านโครงสร้าง (structure) แล้วทำการสังเคราะห์ (synthesis) และสร้างเป็นแบบ (model) ในการอธิบายอิทธิบาททั้งแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง และแบบแยกเทศ/แนวนอน โดยมีขั้นตอนการวิจัยดังนี้

การรวบรวมข้อมูล (data collection) แหล่งข้อมูลที่ใช้สืบค้นคือ “พระไตรปิฎก ประมวลคัมภีร์ และแหล่งค้นพุทธศาสนฉบับคอมพิวเตอร์ (The Computerization of the Pali Canon and Buddhist Reference)” ตามโครงการ “บู๊ตเซอร์” (BUDSIR, Buddhist Scriptures Information Retrieval) หรือพระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ ซึ่งเรียกอย่างย่อว่า “BUDSIR VI for Windows” โดยการจัดทำเผยแพร่ของสำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

คำที่ใช้ในการสืบค้นคือคำว่า “อิทธิบาท” โดยขั้นตอนการสืบค้นดำเนินการตาม “บทที่ 3 ตัวอย่างการใช้งาน” ที่ปรากฏในหนังสือ “พระไตรปิฎก ประมวลคัมภีร์ และแหล่งค้นพุทธศาสน ฉบับคอมพิวเตอร์” [34]

การวิเคราะห์ (analysis) การวิเคราะห์แบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ การวิเคราะห์มโนทัศน์ (concept) และการวิเคราะห์โครงสร้าง (structure) ของข้อธรรมและกระบวนการของอิทธิบาท

ข้อมูลที่ได้จะถูกวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (content Analysis) โดยใช้การวิเคราะห์โครงสร้าง (structural Analysis) ระบุปัจจัยย่อยต่างๆ ที่ทำให้มีการกล่าวถึงอิทธิบาทไว้ใน 5 องค์ประกอบคือ 1) ผู้แสดง 2) ผู้ฟัง 3) อิทธิบาท 4) หลักธรรมที่เกี่ยวข้อง และ 5) ความสำเร็จที่ต้องการ (อิทธิ) จากนั้นจะทำการวิเคราะห์เชิงความหมาย (conceptual Analysis) ข้อธรรมและกระบวนการของอิทธิบาทแต่ละอย่าง

การสังเคราะห์ (synthesis) เมื่อวิเคราะห์เรียบร้อยแล้วจะทำการสังเคราะห์องค์ธรรมและกระบวนการของอิทธิบาทตามนัยที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและนัยประยุกต์ที่เป็นคำอธิบายขั้นหลังเพื่อจัดทำเป็นแบบ (Model) ในการอธิบายอิทธิบาทและการนำอิทธิบาทไปใช้

การตรวจสอบรูปแบบ (check) รูปแบบที่ได้จะถูกตรวจสอบด้วยปราชญ์หรือผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธธรรม จำนวน 10 รูป/คน (ดำเนินการจริงได้เพียง 9 คน) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก คำสัมภาษณ์จะถูกกำหนดขึ้นโดยผู้วิจัยให้เป็นแบบเดียวกันและนำไปใช้กับทั้ง 10 ท่าน (ดำเนินการจริงได้เพียง 9 คน) โดยแบบคำสัมภาษณ์เชิงลึกจะถูกตรวจสอบก่อนนำไปใช้โดยผู้ทรงคุณวุฒิ 3 ท่านด้วยแบบสัมภาษณ์เชิงลึก ประกอบด้วย 2 ส่วน ได้แก่ 1) คำชี้แจง และ 2) ประเด็นคำถาม โดยวิธีการสัมภาษณ์ดำเนินการ 3 ช่องทาง ได้แก่ 1) การส่งแบบสัมภาษณ์อิเล็กทรอนิกส์ให้ผู้ทรงคุณวุฒิ เมื่อผู้ทรงคุณวุฒิได้รับแล้ว

ตอบและส่งกลับทางอิเล็กทรอนิกส์ 2) การเดินทางไปสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้วยตนเอง และ 3) ช่องทางผสมผสานระหว่างช่องทางที่ 1) และ 2) ในกรณีเดินทางไปสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิด้วยตนเอง ใช้การจดคำสัมภาษณ์

ทั้งนี้ ผู้ทรงคุณวุฒิ 9 ท่าน ได้แก่ 1) พระภิกษุ จำนวน 3 รูป มีวุฒิการศึกษาด้านปริยัติธรรมระดับเปรียญธรรม 9 ประโยค และด้านการศึกษาระดับปริญญาเอกด้านภาษา ปรัชญา ศาสนา และพุทธศาสนา มีตำแหน่งทางวิชาการระดับอาจารย์ 1 รูป ระดับผู้ช่วยศาสตราจารย์ 1 รูป และระดับรองศาสตราจารย์ 1 รูป ซึ่งทุกรูปเป็นอาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2) คฤหัสถ์ 6 คน แบ่งเป็น 4 คน มีวุฒิการศึกษาด้านปริยัติธรรมระดับเปรียญธรรม 9 ประโยค และด้านการศึกษาระดับปริญญาเอกด้านปรัชญา ศาสนา และพุทธศาสนา มีตำแหน่งทางวิชาการระดับอาจารย์ 1 คน ระดับผู้ช่วยศาสตราจารย์ 2 คน และระดับรองศาสตราจารย์ 1 คน ซึ่งเป็นอาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 1 คน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2 คน และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 1 คน ส่วนอีก 2 คน แยกเป็นคนแรกมีวุฒิการศึกษาด้านปริยัติธรรมระดับเปรียญธรรม 5 ประโยค และด้านการศึกษาระดับปริญญาโทด้านปรัชญา ศาสนา มีตำแหน่งทางวิชาการระดับรองศาสตราจารย์ ซึ่งเป็นอาจารย์เกษียณจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปัจจุบันเป็นอาจารย์พิเศษของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย และอีกหนึ่งมีวุฒิการศึกษาอักษรศาสตรบัณฑิต และด้านการศึกษาระดับปริญญาเอก ปัจจุบันเป็นอาจารย์สอนพระอภิธรรม

การยืนยันรูปแบบ (confirmation) การยืนยันแบบ มี 3 ส่วน คือ 1) แบบเดิมที่ยังไม่ได้ปรับเปลี่ยนตามคำแนะนำของปราชญ์หรือผู้เชี่ยวชาญทั้ง 10 รูป/คน 2) แบบที่ปรับเปลี่ยนตามคำแนะนำของปราชญ์หรือผู้เชี่ยวชาญ 3) แบบผสม คือแบบที่ผู้วิจัยเห็นว่าสอดคล้องกับพระไตรปิฎกมากที่สุดได้จากการผสมระหว่างแบบเดิมและแบบปรับเปลี่ยน

7. ผลการวิจัย

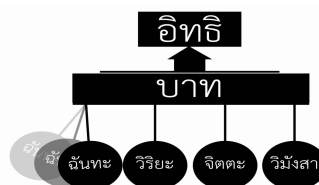
1. ข้อธรรมและกระบวนการของอิทธิบาทถูกต้องทั้งสองแบบ โดยแบบที่ไม่ได้มาในพระไตรปิฎกเป็นความถูกต้องโดยอรรถ ส่วนแบบที่มาในพระไตรปิฎกถูกต้องโดยพยัญชนะ ทั้งนี้ ยังมีอีกแบบอื่นได้อีกโดยขึ้นอยู่กับความของผู้ศึกษา

2. แบบ/โมเดลในการอธิบายอิทธิบาททั้งสองแบบมี 6 รูปแบบ โดยแบ่งเป็นแบบ/โมเดลสำหรับอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง 3 แบบ และแบบ/โมเดลสำหรับอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอน 3 แบบ

แบบที่ได้รับความนิยมด้วยมี 3 แบบ คือ แบบลูกตุ้ม แบบรถไฟ และ แบบการนั่งสมาธิ โดยสองแบบแรกเป็นการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง ส่วนแบบสุดท้ายเป็นการอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอน ทั้งนี้ยังมีความเห็นที่ปฏิเสธแบบ/โมเดลทั้งหมดและเห็นด้วยทั้งหมด และเห็นด้วยแบบมีเงื่อนไขด้วยการให้ปรับแก้ด้วย

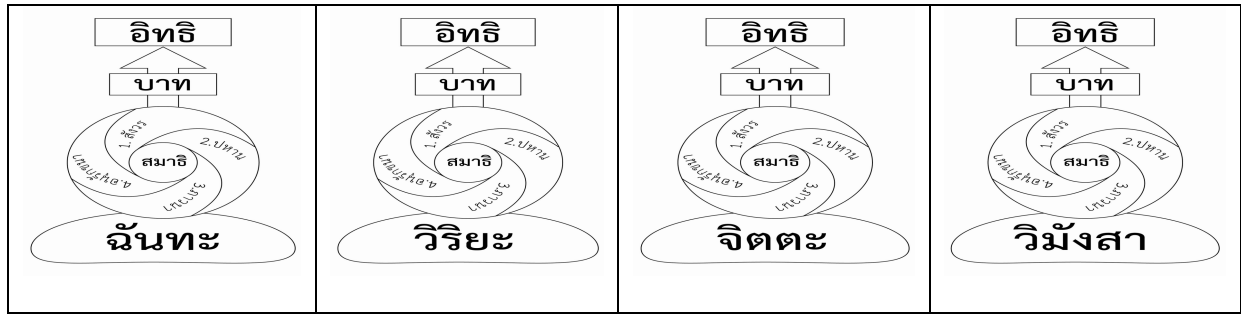
3. แบบ/โมเดลในการอธิบายอิทธิบาททั้งสองแบบที่ได้รับการยืนยันมากที่สุดแบบละ 1 รูปภาพ ได้แก่ 1) ลูกตุ้มสำหรับประกอบการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง และ 2) การนั่งสมาธิสำหรับประกอบการอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอน แบบ/โมเดลทั้ง 2 แบบนี้ควรใช้เป็นแนวทางในการนำไปใช้ในการอธิบายอิทธิบาท และในการทำวิจัยต่อไป

โมเดลการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้ง อธิบายว่า ฉันทะต้องเกิดขึ้นเป็นอันดับแรกแล้วจะทำให้ข้อธรรมอีก 3 ข้อ คือ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา เกิดขึ้นตามมาเป็นลำดับ เมื่อเกิดครบทั้ง 4 ข้อแล้วก็จะเกิดสมาธิ ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แบบหรือโมเดลการอธิบายอิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวตั้งแบบ “ลูกตุ้ม”

โมเดลการอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอน อธิบายว่า ข้อธรรมอิทธิบาท 4 ข้อ เป็นตัวนำให้เกิดสมาธิได้เหมือนกันทุกข้อ สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใดก็มีชื่อตามอิทธิบาทข้อนั้น สมาธิทุกข้อต้องประกอบด้วยประธานสังขาร และสมาธิที่ประกอบด้วยประธานสังขารนี้จะเป็นบาทสู่อิทธิ ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 2 รูปแบบหรือโมเดลการอธิบายอิทธิบาทแบบเอกเทศ/นอนแบบ “การนั้งสมาธิ”

ข้อค้นพบที่สำคัญที่สุดอีก 2 ประการ คือ ประการที่หนึ่ง ได้แก่ การรับรองความถูกต้องของการอธิบายอิทธิบาททั้งสองแบบโดยยกบุคคลเป็นที่ตั้ง กล่าวคือ หากบุคคลมีอิทธิบาทครบอยู่แล้ว ย่อมสามารถเลือกใช้อิทธิบาทข้อใดก็ได้ ซึ่งการจะเลือกใช้อิทธิบาทข้อใดนั้นเป็นไปตามสถานการณ์หรืองานที่เผชิญอยู่ ส่วนบุคคลที่ยังไม่มีอิทธิบาทนั้น จำเป็นต้องเริ่มจากฉันทะในการฝึกเป็นเบื้องต้น อีกประการหนึ่ง ได้แก่ ความเป็นไปได้ของกระบวนการแห่งอิทธิบาทแบบเอกเทศจะมีได้ในกรณีของอิทธิบาทเพียงข้อเดียวคือวิริยะ ในขณะที่เดียวกันวิริยะกลับเป็นองค์ประกอบของอิทธิบาททุกข้อ

8. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไปมี 2 ข้อ ได้แก่ 1) ควรมีการวิจัยซ้ำเพื่อยืนยันผล และ 2) ควรมีการวิจัยเชิงปริมาณเพื่อพิสูจน์ความสำเร็จด้านต่างๆ ว่าเกี่ยวข้องกับอิทธิบาทหรือไม่อย่างไร

ข้อเสนอแนะเพื่อนำไปใช้มี 2 ข้อ ได้แก่ 1) ควรใช้อิทธิบาทแบบสัมพันธ์/แนวดิ่งกับผู้ที่ยังไม่มีความตั้งใจในการทำงานโดยการปลูกเร้าให้เกิดฉันทะในงานก่อน และ 2) ควรใช้อิทธิบาทแบบเอกเทศ/แนวนอนกับผู้ที่มีความตั้งใจในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการเจริญสมาธิ

9. หมายเหตุ

งานวิจัยนี้ มีความไม่สมบูรณ์ ซึ่งอาจส่งผลต่อข้อค้นพบ ดังนี้ 1) จำนวนผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อการสัมภาษณ์ตามที่กำหนดคือ 10 คน แต่เมื่อดำเนินการจริงสามารถสัมภาษณ์ได้เพียง 9 คน ดังนั้น จึงอาจมีความเป็นไปได้ที่ผลการวิจัยจะคลาดเคลื่อนร้อยละ 10 ในกรณีผู้ทรงคุณวุฒิคนที่ 10 ต่างจากผู้ทรงคุณวุฒิท่านอื่น แต่ในการวิจัยมีความเป็นไปได้ไม่น้อยมากเพราะจากคำสัมภาษณ์ของผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 9 คนแสดงให้เห็นความอึดตัวของคำตอบแล้ว 2) ตามขั้นตอนการวิจัยเมื่อสัมภาษณ์เสร็จแล้วต้องส่งให้ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบความถูกต้องก่อนนำไปอ้างอิง แต่ในการดำเนินการจริงไม่ได้ส่งให้ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบความถูกต้องก่อน ดังนั้น คำสัมภาษณ์ที่สมบูรณ์ถูกต้องที่สุดจึงมีเพียง 2 ชุด เพราะได้มาจากการเขียนตอบคำสัมภาษณ์ของผู้ทรงคุณวุฒิ แต่ผลกระทบไม่น่าจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงผลการวิจัยเพราะความเที่ยงตรงและจรรยาบรรณของนักวิจัยที่ผู้วิจัยมี

10. เอกสารอ้างอิง

- [1] พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). โภธิปักขิยธรรม. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, มปป.
- [2] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.
- [3] สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. อิทธิบาท 4. <<http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-224>> (7 ธันวาคม 2553), 2551.
- [4] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.
- [5] สำนักคอมพิวเตอร์มหาวิทยาลัยมหิดล. พระไตรปิฎกเล่มที่ 19 ข้อ 1150 – 1153. “BUDDIR VI for Windows” มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550, หน้า 280-281.

- [6] มนตรี วิวาทสุข. **อิทธบาท: ศาสตร์แห่งความสำเร็จ (Iddhipada: Science of Success)**. เอกสารและซีดีรอมประกอบการประชุมวิชาการมหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ครั้งที่ 1. นครปฐม: เพชรเกษมการพิมพ์, 2551, หน้า 51(หนังสือ), หน้า 212-219 (ซีดี).
- [7] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546, หน้า 845.
- [8] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 19. <<http://www.watnyanaves.net>>, 2556, หน้า 554.
- [9] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 23. <<http://www.watnyanaves.net>>, 2554, หน้า 160.
- [10] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546, หน้า 842-848.
- [11] บุญมี บุญเยี่ยม. **ศึกษาการนำอิทธบาท 4 ไปใช้ในการทำงานของพนักงานศูนย์ควบคุมการบินภูเก็ต บริษัท วิทยุการบินแห่งประเทศไทย จำกัด**. ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกสาขาบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2544.
- [12] บุญมี บุญเยี่ยม. **ศึกษาการนำอิทธบาท 4 ไปใช้ในการทำงานของพนักงานศูนย์ควบคุมการบินภูเก็ต บริษัท วิทยุการบินแห่งประเทศไทย จำกัด**. ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกสาขาบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2544, หน้า 55.
- [13] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546, หน้า 842-844.
- [14] ธกร ถาวรสันต์. **ปัจจัยทางจิตและสังคมที่เกี่ยวข้องกับประสิทธิภาพการทำงานของตำรวจคอมพิวเตอร์กองปราบปราม**. ปรินญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ประยุกต์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2550.
- [15] กิติมาน นาทอน. **การบริหารกิจกรรมนักเรียนแบบมีส่วนร่วมระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน ตามหลักอิทธบาท 4 โรงเรียนบ้านค่างอ้อ อ.นาหมื่น จ.น่าน**. ปรินญาครุศาสตร มหาบัณฑิต สาขาการบริหารการศึกษา สถาบันราชภัฏอุตรดิตถ์, 2546.
- [16] จารุมาศ เรืองสุวรรณ. **การสังเคราะห์แบบจำลองการสอนวิชาชีพช่างซ่อมจักรยานยนต์ตามหลักอิทธบาท 4 ของพลทหารในส่วนสนับสนุนกองบัญชาการกองทัพบก**. ปรินญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาอาชีวศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2548.
- [17] จินดารัตน์ ปิณณ์. **การพัฒนาฉันทะในการเรียนของนักศึกษาระดับปริญญาตรี**. ปรินญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ประยุกต์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2545.
- [18] ชชาติ แนวจำปา. **การประยุกต์ใช้อิทธบาท 4 ในการปฏิบัติหน้าที่ของบุคลากรสำนักป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยกรุงเทพมหานคร**. ปรินญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552.
- [19] ปิยภรณ์ ทองประดิษฐ์. **อิทธิพลระหว่างปัจจัยคัดสรร คุณลักษณะที่สอดคล้องกับหลักอิทธบาท 4 กับพฤติกรรมการบริการของพยาบาลวิชาชีพ โรงพยาบาลเอกชน กรุงเทพมหานคร**. ปรินญาพยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2552.
- [20] พระมหาภูมิกโร บัวทอง. (2552). **การใช้หลักธรรมอิทธบาท 4 ในการบริหารงานของผู้บริหารโรงเรียน ตามความคิดเห็นของครูโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา ใน กลุ่ม 7 ปรินญาครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย**.
- [21] พระมหาสมคิด โครธา. **การใช้อิทธบาท 4 ในการเรียนของพระนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาการอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2547.
- [22] พระวรารุณี ภาษี. **ผลการเปรียบเทียบการให้คำปรึกษาแบบกลุ่มระหว่างทฤษฎีพิจารณาเหตุผล อารมณ์และพฤติกรรม กับแนวพุทธวิธีอิทธบาท 4 ต่อความสามารถในการเผชิญและฝ่าฟันอุปสรรค ของนักศึกษามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการให้คำปรึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2551.**
- [23] พชนี ศรีทองนาก. **การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอิทธบาท 4 กับขันติ – โสรัจจะ เพื่อเป็นแนวทางในการค้นหามุขลักษณะธรรมาธิปไตย**. ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต แขนงจิตวิทยาสังคม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.

- [24] พัชรภาพ วีรสิทธิ์. ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบห้าประการของบุคลิกภาพและความสามารถในการเผชิญปัญหา และอุปสรรคตามหลักอิทธิบาท 4 ของเจ้าหน้าที่ที่ปฏิบัติงานอยู่ในสำนักประกันสังคม. ปรินญาวิทยาศาสตร์ มหาบัณฑิต สาขาจิตวิทยาอุตสาหกรรมและองค์กร มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2546.
- [25] มนุ โห้ไทย. อิทธิพลของอิทธิบาท 4 ที่มีต่อทักษะการเล่นกลยุทธ์คอมพิวเตอร์ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 โรงเรียน บดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี). ปรินญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2543.
- [26] มาริษา ชูกิตติพงษ์. คุณภาพชีวิตในการทำงาน อิทธิบาท 4 และความผูกพันต่อองค์กรของพนักงานบริษัทผลิต อุปกรณ์ยานยนต์. ปรินญาวิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาอุตสาหกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2550.
- [27] วิเชียร พากเพียร. การสร้างแบบทดสอบวัดคุณธรรมด้านอิทธิบาท 4 สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 กรุงเทพมหานคร. ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2545.
- [28] สถิติ รัชปต์ย. การการประยุกต์หลักอิทธิบาท 4 ไปใช้ในการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนคุณหัสดี มหาวิทยาลัย มกุฏราชวิทยาลัย สาขาร้อยเอ็ด. การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2548.
- [29] สุกิจ มลสวัสดิ์ ส่งศรี ชมพวงค์ และ เตชชาติ ตรีทรัพย์. การปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท 4 ในการศึกษาของนักเรียน โรงเรียนพระบรมธาตุจุฬารักษ์วิทยา อ.เมือง จ.นครศรีธรรมราช. วารสารนาคบุตรปริทรรศน์ 1, 1 (กรกฎาคม – ธันวาคม), 2552, หน้า 93 – 105.
- [30] สุชิน เพ็ชรักษ์. การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสันโดษและอิทธิบาทสี่ เพื่อเป็นแนวทางในการค้นหาบุคลิกภาพ ธรรมาธิปไตย. ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต แขนงจิตวิทยาสังคม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.
- [31] สุวดี ผลงาม. การพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญโดยใช้หลักอิทธิบาทสี่ วิชา ช 0160 ช่างดอกไม้ประดิษฐ์ เรื่อง การประดิษฐ์ดอกไม้จากไม้จันทน์. ปรินญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการหกรรมเพื่อ การพัฒนาชุมชน มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2546.
- [32] เสกสันต์ บุญยะ. การใช้อิทธิบาท 4 ในการบริหารงานบุคคลของผู้บริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมขนาดเล็กแผนก สามัญศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาเชียงใหม่ เขต 4. ปรินญาครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการบริหาร การศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, 2549.
- [33] พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.
- [34] สำนักคอมพิวเตอร์มหาวิทยาลัยมหิดล. BUDDIR VI for Windows. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550.